

СТАРОДУБСЬКА СТАРОВИНА

УДК 94 (744)

Тарас Чухліб

«СТАРОДУБЩИНА ЧЕКАЄ НА ПОВЕРНЕННЯ...»: ІСТОРИЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СУБРЕГІОНУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті вивчається багатовікова історія Стародубщини як історико-етнографічного і адміністративно-політичного регіону України. Автор досліджує процеси незаконного відторгнення Росією Стародуба і Стародубщини та називає причини за якими цей регіон повинен повернутися до складу Української держави.

Ключові слова: Стародуб, Стародубський полк, Стародубщина, Росія, козацтво.

У 2014 році український Крим був окупований військами Російської Федерації. Хоча серед постулатів міжнародного права, які закріплені Статутом Організації Об'єднаних Націй (ООН), є непорушні принципи суверенної рівності держав, незастосування сили і погрози силою, непорушності державних кордонів і відмови від територіальних претензій, мирного розв'язання міждержавних конфліктів, невтручання у внутрішні справи, загальної поваги до прав людини, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань тощо¹.

Захопивши Крим, путінська Росія порушила не тільки Гельсінський заключний акт 1975 року та Будапештський меморандум 1994 року, але і цілу низку багатосторонніх міжнародних угод у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Співдружності Незалежних Держав, а також положення усіх українсько-російських двосторонніх угод, які були укладені після 1991 року. Сьогодні в анексованому Криму проводиться насильницьке згортання українознавчих і татарознавчих (та й загалом тюркологічних) наукових програм, шкільні та університетські підручники з історії переписуються на догоду імперсько-шовіністичним уявленням кремлівської влади Москви, відбувається моральний тиск на багатьох учених, вчителів та викладачів з метою їхнього залишення Криму².

Підбурюючи населення Донецької та Луганської областей, Російська Федерація намагається відібрати в Українській державі за допомогою сили колонізовані українцями землі Дикого Поля, що входили до Війська Запорозького Низового. Потрібно наголосити на тому, що Росія не вперше збройними засобами відбирає в українського народу його історичну територію, як це сталося, наприклад, під час буремних революційних подій 1917 – 1921 рр., коли у вирі воєнних дій поза межами «материкової» України опинилися землі Стародубщини³.

Як окрема історико-етнографічна земля Чернігово-Сіверщини цей субрегіон сформувався у добу середньовіччя та раннього модерного часу навколо таких пів-

© Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор НДІ козацтва.

нічноукраїнських міст, як Стародуб, Мглин, Почеп, Погар, Сурож, Трубчевськ, Новозибків та ін. Протягом тривалого часу тут існували такі державно-територіальні утворення та адміністративно-територіальні одиниці, як Стародубське князівство, Стародубський уїзд, Стародубський повіт, Стародубський полк тощо. Сьогодні територія української Стародубщини поширюється на частину Брянської області Російської Федерації – Гордіївський, Злинківський, Климівський, Клинівський, Красногорський, Мглинський, Новозибківський, Погарський, Почепський, Стародубський, Суразький та Унецький райони. Загальна площа цієї несправедливо відібраної у 1919 р. в України землі, яка межує сьогодні з Чернігівською областю новітньої Української держави, становить близько 15 тисяч кв. км.

* * *

Уперше Стародуб згадується в «Поученні» князя давньої Русі-України Володимира Мономаха, коли взимку 1078 – 1079 рр. половці захопили Стародубщину, а руський князь вигнав їх звідти⁴. Хоча, очевидно, що це старовинне українське місто було засновано ще задовго до цих історично-літописних подій. Лаврентіївський та Іпатіївський літописи за 1096 р. повідомляють про місячну облогу воїнами Мономаха і Святополка «города» Стародуба, в якому «затворися» чернігівський князь Олег Святославович: «Так що Святополк і Володимир пішли удвох на Олега до Чернігова. І вибіг Олег із Чернігова місяця травня у третій день, у суботу, а Святополк і Володимир гналися вслід за ним. Та Олег вбіг у Стародуб і заперся тут. Святополк же і Володимир обступили його в городі. І кріпко билися з городських стін [оточені], а ці йшли приступом до города, і багато було поранено з обох [сторін]. І точилася між ними битва люта, і стояли вони довкола города днів тридцять і три, і знемагали люди в городі»⁵. У такій складній ситуації, як бачимо, жителі Стародуба діяли героїчно. Володимир і Святополк пішли війною на Олега тому, що він не виступив разом з ними проти половців, а навпаки об'єднався з ними. Незважаючи на військовий конфлікт між князями, Володимир Мономах пропонував Олегу «коло Стародуба отчину». У 1141 р. у Стародубі княжив Святослав Ольгович, у 1147 р. бачимо тут Ізяслава Давидовича, а в 1156 р. – Ростислава Мстиславовича. Згідно з літописом, у 1167 р. князь Олег Святославович «...тоді поїхав до Стародуба, бо стародубці прислали були (послів) до Олега»⁶. На той час Олегові Святославичу не вдалося «покняжити» у місті, але у 1174 р. він почав війну за Стародубське князівство, яке на той час належало Святославу Всеволодичу.

Дослідження археологів свідчать про існування на території сучасного Стародуба поселення, що датується X – XIII ст.⁷ Воно розміщене на правому березі річки Бабинець (зараз це центральна частина міста). Тут збереглися залишки валу, ширина якого 10 м, а довжина – 30 м. За головним валом на північ і північний захід був посад, що тягнувся в урочищі Солдатська Гора, площа якого до 25 га.⁸

У XIII ст. литовський князь Шкварно-Скирмонт після перемоги над татарами під Койдановим відвоює Стародуб у царя Заволзької Орди Булакляя (Балакляя): «...поразил того царя, и всю его мощь татарскую побил, и самого царя вбил, и звытежеством великим пошел на рускую землю, и взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев»⁹. Після цього князь віддав Стародубське князівство своєму синові Писимонтові¹⁰. Є відомості про те, що у другій половині XIII – першій половині XIV ст. політичний кордон між Золотою Ордою та Литовською державою проходив на захід від Києва по межі Пінськ-Берестя/Луцьк-Володимир, а на схід – Гомій (Гомель)-Чечерськ-Мглин / Чернігів-Стародуб-Брянськ¹¹.

У роки ординської навали Стародуб був зруйнований. Ніконівський літопис повідомляє, що після татар Стародуб перебував у володінні литовського князя, яким у 1380 г. був Дмитро Ольгердович. Згідно з висновками історика Фелікса Шабульда, за розпорядженням великого литовського князя Ягайла у 1380 р. на території Чернігово-Сіверського князівства, яке раніше належало Дмитру Ольгердовичу, були утворені три незалежні одне від одного та підпорядковані його верховній владі Стародубське, Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства Великого князівства Литовського¹².

Історики відзначають, що в останній чверті XIV ст. існувала тенденція до перетворення сіверських володінь Гедиміновичів на спадкові. Так, стародубський уділ (1388 р.) був переданий його князем Патрикієм Наримунтовичем (Давидовичем) в управління своєму сину Олександрю, який надалі титулується Стародубським («*dux Alexander de Starudup*»)¹³. Після переїзду групи сіверських князів Наримунтовичів до Московщини у 1408 р. Стародуб переходить до брата великого литовського князя Вітовта – Сигізмунда Кейстутовича. Документи свідчать, що у 1420-х рр. він називався «князем Стародубським», а з його загибеллю цей домен у 1440 р. перейшов до великого князя Казимира. Через шість років останній віддав Стародуб «ув отчину» князю Василю Ярославичу Боровському, який втік до Литви з Москви. У 1454 р. Стародубом і Гомієм уже володіє князь Іван Андрійович Можайський, а після його смерті Стародуб переходить до сина Семена¹⁴. До удільного Стародубського князівства у другій половині XV ст. належав не тільки Чернігів, але й Брянськ, Карачев та Хотимль (нині – міста Російської Федерації). Стародубські князі мали свої двори з урядниками, власних бояр та великі військові дружини.

Починаючи від кінця XV ст. на володіння Стародубщиною претендує Велике князівство Московське. В одному з літописів за 1500 р. зустрічаємо запис: «Того же лета князь московский забрал вси замки сиверские и всю Сивер, у головах замки Бранеск, Стародуб, Новгород Сиверскийи, Трубеческ, Чернигов, Путивль и иных по Сиверы замков всих шестьдесят»¹⁵. Під час перебування Сіверської землі у складі Московського царства (1503 – 1618 рр.) до цього регіону входили такі міста, як Стародуб, Мглин, Почеп, Новгород-Сіверський, Морівськ, Чернігів, Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Путивль, Радогощ, Рильськ, Трубчевськ. Це було закріплено у литовсько-московському шестирічному перемир'ї від 28 березня 1503 р. Разом з тим у 1514 р. хан Менглі-Гірей вимагав від московського князя Василя III, щоб той повернув Литві Сіверщину, заявляючи про своє зверхництво над нею: «Область наша к нам тянет: Бранеск, Стародуб, Почап, Новый Городок, Рылеск, Путивль, Карачев, Радогощ, – те писаные восьмь городов из старины наши были, а отцу твоему великому князю Ивану мы их дали по нашему слову»¹⁶. А у «Реєстрі мглинському» (1527 р.), який у наш час був опрацьований Оленою Русиною, надibuємо опис мглинських кордонів із Гомієм (Гомелем), Брянськом, Почепом, Стародубом, Поповою Горою та коротку інформацію про Мглин. Аналогічно «Реєстр границь чернігівських» містить перелік чернігівських сіл, що межували з Стародубом, Гомієм, Новгорода-Сіверським і Путивлем¹⁷.

У 1540 р. польський король і литовський князь Сигізмунд I видав дві грамоти з дозволом відновлення збору ченцями Києво-Печерського монастиря «за границей» (тобто на території Московщини) данини, що «с давних часов хоживала з українних северских городов, с Стародуба и з Новагородка, к тому монастирю»¹⁸. Польща, так само, як і Литва, неодноразово хотіла відвоювати Стародуб у Москви. Ще у 1534 р. польське військо на чолі з київським воєводою А. Немировичем довгий час тримали Стародуб в облозі, але так і не зуміли його захопити. Наступного року гетьман Ян Тарновський захопив місто та спалив фортечні дерев'яні стіни, але у 1535 р. місто було відбудовано, заново насипані вали, вириті рови та зведені ще вищі дерев'яно-земляні засіки. Протягом другої половини XVI ст. польсько-литовсько-українські війська неодноразово намагалися відбити місто у московитів, але це сталося лише у XVII ст., коли у 1616 р. Річ Посполита нарешті оволоділа Стародубом. Цей історичний факт було закріплено в Деулинському перемир'ї 1618 р. між Варшавою та Москвою¹⁹.

У 1620 р. король Речі Посполитої Сигізмунд III надав Стародубу Магдебурзьке право, а також герб, на якому зображений старий дуб з орлиним гніздом. У королівській грамоті говорилося про Стародуб як прикордонне місто, «валами оточеному і... готовим до оборони». У цей час Польща використовувала укріплення міста для прикриття своїх земель від нападів з боку Московського царства. Саме на початку XVII ст. Стародуб стає великим торговим пунктом між польськими, українськими, литовськими і московськими містами. На ярмарках, які відбувалися тут майже щорічно, успішно продавалася і місцева продукція: пенька, масло, мед, віск, хутро, поташ тощо.

Відповідно до пункту 2 польсько-московського трактату 1618 р. до Речі Посполитої відходили Дорогобуж, Біла, Смоленськ, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моревськ, Монастирище, а також Велизька волость. Шостий пункт угоди передбачав встановлення постійно діючого кордону між Польщею і Московією²⁰. Але, зважаючи на те, що у процесі практичного визначення кордонів між поляками і московитами розпочалися сварки, остаточного розмежування на сході Чернігівщини і Сіверщини так і не відбулося. У ході т. зв. Смоленської війни московським військам на чолі воєводою М. Шеїним у кінці 1632 – на початку 1633 рр. вдалося захопити Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Сураж, Батурин, Борзну, Мену а також Дорогобуж, Білу, Серпейськ, Невель, Рославль, Себеж, Красне та інші міста²¹. Однак невдовзі змушені були відійти звідти – згідно з Полянівським мирним договором 1634 р. відновлювався польсько-московський кордон у межах 1618 р. Полянівський договір також передбачав розмежування Новгород-Сіверської та Чернігівської земель від Трубчевського і Путивльського районів, а також Брянська, Рославля та Почепа з прилеглими територіями. Сіверська земля була перетворена в Чернігівське воєводство (з Новгород-Сіверським і Чернігівським повітами), а Стародубський повіт відійшов до Смоленського воєводства Речі Посполитої²².

З огляду на те, що більша частина історичної Стародубщини була заселена українським етносом²³, від 1648 р. вона переходить під владу гетьманів Української козацької держави. На цій території починає творитися Стародубський полк як адміністративно-територіальна одиниця північної частини новоутвореної у результаті революційних подій держави. У тексті «Вимог Війська Запорозького до Його Королівської Милості», які були подані гетьманом Богданом Хмельницьким 7 серпня 1649 р. до короля Речі Посполитої Яна II Казимира зазначалося: «Почавши від Дністра, Берлинців, Бару, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Припять, по Дніпро, а від Дніпра, **почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис**, призначивши на службу Його Королівські Милості і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців (козаків. – **Т. Ч.**). По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій (виділ. – **Авт.**)»²⁴. У 1654 р. до Ніжинського полку було приєднано сім сотень Чернігівського полку, кілька округів з Чернігівського та Стародубський повіт зі Смоленського воєводства. У 1663 р. з Ніжинського полку було виділено Новгородський (Сіверський), Глухівський, Сосницький та Стародубський полки²⁵.

Під час переговорів гетьманського уряду Юрія Хмельницького з представником московського царя Трубецьким у жовтні 1659 р. надзвичайно гостро постало питання про належність Сіверщини. Згідно з царським указом, воєвода наполягав на розміщенні у Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверському та Чернігові російських гарнізонів, щоб ті відали «усіма справами» не тільки у визначених містах, але й повітах, приписаних до них. Натомість козаків, що мешкали там, передбачалося виселити в інші населені пункти²⁶. Проти цього рішуче висловилося козацька старшина на чолі з гетьманом. Саме тому до ст. 16 нової Переяславської угоди було внесено такий текст: «В прошлых, во 162-м и во 164-м и после тех годов, изо Брянского и с Карачаевского и с Рылского и с Путивльского уездов дворян и детей боярских люди и крестьяне многие разбежались в черкаские города и в Новгородок Северской, и в Почеп, и в Стародуб, и из тех городов приходя к помещику своим и вотчинником, всякие злости и разорения нестерпимые делают. И гетман бы и все войско Запорожское тех воров беглецов велели, сыскав, отдать помещикам их и вотчинникам, и впредь заказ учинить крепкой: которые боярские люди и крестьяне впредь учнут бегать в черкаские города, и тех бы никто в черкаских городех не принимал, чтоб в то в тех порубежных городех ссоры, а служилым людям разоренья не было...»²⁷. Як дослідив Олександр Гуржій, фіксацію саме такого державного кордону між козацькою Україною і царською Росією знаходимо далі у статтях наступних гетьманів – від Івана Брюховецького до Івана Мазепи включно²⁸.

На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія Речі Посполитої вирушила до молдавського кордону, гетьман Іван Самойлович на чолі козаків Стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з Гомельською, Чечерською, Пропойською та Кричевською волостями²⁹. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою. У 1685 р. до московської столиці з Батурина вирушає український посол Л. Кочубей, який мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож до складу Стародубського полку, а також обговорити питання щодо майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною. У зв'язку з цим король Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький...вживає»³⁰.

Посередницьку місію у прикордонному конфлікті між Українським гетьманатом та Литвою (а ширше – Московським царством та Річчю Посполитою) намагався взяти на себе навіть австрійський імператор Леопольд I. У спеціальній грамоті царям він закликав Москву не загострювати відносини з Варшавою та висловлював бажання щодо встановлення на російсько-польському кордоні міцного миру. З огляду на це московські царі Іван та Петро вислали І. Самойловичу грамоту з наказом звільнити від присутності козацьких підрозділів близько 200 сіл та містечок засожської частини Стародубського полку. Та гетьман відмовився виконати царський указ і почав просити царів не поспішати з поверненням Великому князівству Литовському спірних територій³¹. У відповідь царський уряд вирішив провести з'їзд прикордонних суддів, а Український гетьманат мав надіслати на з'їзд трьох «знатних» своїх представників, які мали брати участь у переговорах нарівні з російськими дипломатами. Непоступлива політика царського гетьмана І. Самойловича щодо території Засожжя стала однією з причин його швидкого усунення з гетьманської посади у 1687 р.

Поза тим, згідно з російсько-польським договором 1686 р. про «Вічний мир», Стародубщина у складі всієї лівобережної частини Українського гетьманату визнавала політичну зверхність московського царя: «... где суть Северские города, Чернигову, Стародубу, Новгород-Северскому, Почепу и иным, также и всей Малой России сея стороны Днепра, городам Нежину, Переяславлю, Батурина, Полтаве, Переволочне и всем того Малороссийского краю, городам, землям и местам...»³². Коли у 1701 р. російський монарх, усупереч інтересам Українського гетьманату хотів «уступити» Польщі деякі села Стародубського полку, то гетьман І. Мазепа заявив московському послу Б. Михайлову: «А от Стародубскаго полку в польскую сторону ко уступке нигде ничто не приличилось, потому что той Стародубский полк с поляки разделила река Сож, и за тою рекою. На польской стороне ево, гетманского, владения никакова нет, а за реку в Стародубский полк полякам вселятца непристойно же...»³³.

Протягом 1753-1754 рр. відбулося уточнення кордонів між Українським гетьманатом, що перебував у складі Російської імперії, та Річчю Посполитою. Тоді була виготовлена «Карта специальная Российской империи с Полскою областію Стародубовского полку спорным грунтам разным владельцов...»³⁴. Тут позначено більше 40 внутрішніх форпостів козацької держави, розташованих по таких річках: Журавка, Лешня, Десьонка, Схолопна, Палуж, Свиниця, Драговша, Лосинка, Дубреш, Колпида, Михалка, Тесновець, Челихівка, Бесед, Яменець, Перелівка, Сталбунка, Араса, Сталпенка, Іпать, Єленка, Ракитова, Нетеж, Грезливка, Цата. При встановленні кордону велике значення надавалося свідченням місцевих старожилів.

Полковий козацький Стародуб поряд з Черніговом, Ніжином і Переяславом мав найвищий привілейований статус серед багатьох міст України-Гетьманщини. Полковники Стародубського полку спочатку обиралися на свою посаду, але з кінця XVII ст. їх призначав на посаду безпосередньо гетьман Української козацької держави. Першим полковником Стародубського полку був Петро Рославець, який обирався на цей уряд чотири рази: 1663, 1668 – 1672, 1673, 1673 – 1676 рр. Потім стародуб-

ськими полковниками були: Плотник (Терник) Іван (1663 – 1665 рр.), Острянин Лесько (1665 – 1666 рр.), Небаба Михайло (1666 – 1667 рр.), Многогрішний Сава (Шумка) (1672 – 1673 рр.), Олексіїв (Алексійович) Тимофій (1676 – 1678, 1687 – 1689 рр.), Мовчан Федір (1678 р.), Коровка-Вольський (Коровченко) Григорій (1678 – 1680 рр.), Самойлович Семен (1680 – 1685 рр.), Самойлович Яків (1685 – 1687 рр.), Миклашевський Михайло (1690 – 1704, 1705 – 1706 рр.), Скоропадський Іван (1706 – 1708 рр.), Жоравка (Журавка) Лук'ян (1709 – 1719 рр.), Кокошкін Іван (1723 – 1724 рр.), Пашков Ілля (1724 – 1728 рр.), Дуров Олександр (1730 – 1734 рр.), Радішев Афанасій (1734 – 1741 рр.), Максимович Федір (1741 – 1756 рр.), Борсук Яким (1757 – 1759 рр.), Карнович Степан (1762 – 1763 рр.), Хованський Юрій (1763 – 1769 рр.) та Хавадовський Яків (1778 – 1782 рр.)³⁵. Серед наказних полковників Стародубщини зустрічаємо представників відомих козацько-старшинських родів Гуляницьких, Рубців, Лизогубів, Корецьких, Березовських, Немировичів-Данченків, Ханенків та ін. Цікаво, що гетьман Іван Самойлович призначив Стародубським полковником свого сина Семена (1680 р.), а після його смерті меншого сина Якова (1685)³⁶. Відомо, що у 1705 р. за дозволом до царя Петра I про повернення Михайла Миклашевського на стародубське полковництво звертався гетьман І. Мазепа. Надалі українських полковників поступово витісняли російські. Через півтора року після смерті І. Скоропадського у Стародубський полк був призначений комендантом майор Іван Кокошкін. 23 жовтня 1723 р. його було призначено полковником. У наступні роки на цю посаду за царським указом призначалися переважно росіяни³⁷.

Стародубська полкова канцелярія до 1723 р. у приміщенні разом з місцевим магістратом, а потім – гродським судом. У 20-х рр. XVIII ст. була збудована двоповерхова кам'яна будівля для Стародубської канцелярії, яка збереглася до нашого часу і яка разом з приміщеннями Чернігівської та Козелецької полкових канцелярій утворюють своєрідний комплекс національних урядових будівель того часу³⁸. У полковій канцелярії Стародубського полку постійно працювало 18 канцеляристів, а всього у полку протягом другої половини XVIII ст. нараховувалося 59 «служителів»-урядників. У Стародубі також існував окремий двір полкової артилерії з відповідними службами, «соляним сараєм» і мурованим льохом³⁹. У Трубчевську й до цього часу зберігся кам'яний «цивільний» будинок козацької доби⁴⁰.

На середину XVIII ст. до Стародубського полку входили сотні, адміністративними центрами яких були міста Баклан (Бакляни), Мглин, Новгородок (Новгород-Сіверський), Погар (Погари), Почеп, Стародуб, Топаль (Великі Топалі), Шептаки⁴¹. Всього на Стародубщині було 11 сотень: *Бакланська* (називаємо лише найвідоміших сотників – М. Морський, А. Богданович, Т. Ширай, П. Гудович, І. Мовчан, Т. Кибальчич, В. Косач, М. Губчиць, М. Ноздря), *Мглинська* (І. Берло, І. Романовський, Г. Парфененко, М. Симоненко, А. Григорович, І. Немирович-Данченко, П. Покорський-Жоравко) *Новгородська* (С. Горбовець, С. Маленовський, К. Карнаух, Д. Пушкаренко, С. Березовський, Ф. Лісовський, І. Судієнко, А. Рачинський), *Новоміська* (Ф. Скоробагатий, П. Дублянський, А. Силевич, П. Малишевський, Д. Горлянкевич), *Погарська* (А. Набатенко, Т. Ярем'єнко, З. Іскра, С. Галецький, М. Гегун, С. Соболевський), *Почепська* перша і друга (П. Рославець, Н. Ноздря, О. Мартинович, М. Янковський, О. Дівович, К. Молявка, О. Булашевич), *Стародубська* перша і друга (Г. Верем'єнко, М. Рубець, М. Мархаленко, П. Гудович, М. Чернолуцький, І. Бороздна, В. Гром, Я. Семека, О. Слухановський), *Топальська* (Р. Василевич, П. Хромченко, Г. Кожуховський, Ф. Модзалевський, К. Янджол, І. Гамалія, В. Рубець) і *Шептаківська* (Т. Куриленко, В. Ісаєнко, В. Шейменко, І. Маньківський, А. Худорба)⁴².

Відповідно до ордера гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р. про «герби нації» були виготовлені корогви Погарської (1755), першої Почепської (1756), першої Стародубської (1757), Бакланської (1757), Шептаківської (1760) і Мглинської (1763) сотень, тобто шести з одинадцяти сотень Стародубського полку⁴³. Цікаво, що саме у відповідь на звернення погарського сотника Соболевського про пожежу в його будинку 27 грудня 1754 р. (у результаті чого «...сотенні знамя болшое и значек с протчими его сотника вещми и пожитками погоріли»⁴⁴) і з'явився знаменитий

історичний «ордер»-наказ К. Розумовського. Цей унікальний документ, уперше опублікований у наш час істориком Юрієм Савчуком, поклав початок масштабній реформі козацького прапорництва в Гетьманщині⁴⁵.

Стародубський полковий суд, на якому розглядалися судові справи козацького стану, протягом довгого часу містився у будинку генерального бунчужного України-Гетьманщини, стародубця Борозни⁴⁶. На території Стародубського полку, окрім традиційного полковницького судочинства, діяли ще т. зв. одноособові ярмаркові суди в найважливіших торговельних центрах. Вони розглядали лише цивільні торговельні справи, адже щорічно у Стародубі проводилося два велелюдних ярмарки, які були приурочені до релігійних свят і тривали протягом двох тижнів⁴⁷. Згідно з описом Новгород-Сіверського намісництва, на стародубський ярмарок привозили з Мглинської та Новоміської сотень «ведмежие, волчье, лисичье, куничные, белчьи, рысьи, горносталя, коз диких, бобровые и выдровые кожи»⁴⁸.

У 1763 р. була проведена реформа полкових судів. Полковник залишався головою новоствореного гродського суду, де розглядалися кримінальні справи. Всі інші справи переходили до відання земських судів. З 20 повітів земських судів, на які поділялася Гетьманщина, на Стародубщині були два – Стародубський і Погарський⁴⁹. Земський суд складався із виборних судді, підсудка та земського писаря, які були обрані шляхтою повіту. Він збирався тричі на рік. Земські судді прирівнювалися до «первостатейних» бунчукових товаришів, підсудки – до «второ статейних», возні – до полкових осавулів⁵⁰.

Стародуб був містом з магдебурзьким правом, згідно з яким ним керував обраний місцевими жителями вїйт, а також бурмистри, радники/райці та лавники. Обраний вїйт та два бурмистри (заступники вїйта) затверджувалися полковою канцелярією та складали присягу у соборній церкві Стародуба. Міський уряд – магістрат, отримував на свої потреби прибутки з двох млинів, дворів та важниць на плату «магістратському писарю, підпискам і служителям»⁵¹. У другій половині XVII ст. у підпорядкуванні стародубського магістрату було 36 сіл. У середині XVIII ст. для збирання доходів з населення підбиралися спеціальні збирачі, які приймали присягу та отримували копії указів, інструкцій, «приходні і росходні» книги. У Стародубському полку таких збирачів нараховувалося 21 чоловік. Найчисленішим станом у Стародубі та інших містах Стародубщини поряд з козаками були міщани-«посполиті».

У Стародубі існували ремісничі цехи – шевський, ковальський, кравецький, існувало позацехове ремесло, млинарський і винокурний промисли, розвивалася торгівля та різні промисли. У Почепі було сім цехів – шевський (14 осіб), гончарів і шаповалів (всього 28 осіб), ткачів (14 осіб), кравців (30 осіб), а також ковалів, калачників та старців⁵². Серед ремісничих цехів Стародубщини було розвинуте залізобробне ремесло та гутництво⁵³. Більшість з цехів мали власні громадські будинки та утворювали церковні братства. Вони також засновували власні церковні школи та шпиталі⁵⁴. Сільське господарство розвивалося головним чином у Новгородці, Мглині, Погарі та Почепі. Цікаво, що головним предметом вивозу на продаж з Почепи протягом кількох століть були коноплі, хоча тут також поширеними господарськими культурами були жито та овес⁵⁵.

«Новгород-сіверський патріотичний гурток» – саме так означували в українській історичній науці таємний гурток українських автономістів, що існував у 80-90-х роках XVIII ст. на території Новгород-Сіверського намісництва, в т. ч. й історичній Стародубщині⁵⁶. Більшість його членів були відомими державними, військовими, культурними, церковними та громадсько-політичними діячами Української козацької держави, а після її скасування – Російській імперії. Майже всі вони походили з відомих козацько-шляхетських родів України. А. Гудович, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, Т. Калинський, О. Лобисевич, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Туманський, А. Худорба, В. Шишацький мали за мету розвиток національної культури, розширення автономних прав своєї батьківщини та відновлення її незалежності. Вони поширювали патріотичні публіцистичні твори з викладом своїх ідей, відроджували пам'ять про героїчне історичне минуле України.

Саме завдяки багатьом стародубцям стала можливою т. зв. місія В. Капніста щодо європейської дипломатичної допомоги задля відновлення Гетьманщини. У 1791 р. в Берліні відбулися таємні переговори щодо можливості українців прийняти прусський протекторат під час війни між Росією і Пруссією. Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка спричинила появу одного з найбільшого патріотичного трактату ХІХ ст. – «Історії Русів», автором якого, очевидно, був колишній козацький старшина Стародубського полку.

Відомо, що після повстання проти російської влади гетьмана Івана Мазепи у 1708-1709 році відбувався процес поступової ліквідації ранньомодерної Української держави – Гетьманщини та її інтеграції до Російської імперії. Цей процес відбувався у двох зустрічних напрямках: переходу українців на службу в імперські установи Києва, Москви та Петербурга і переселення на українські етнічні землі російських чиновників, офіцерів, поміщиків, купців, ремісників і селян, священників, а також поширення на її територію загальноімперських владних установ. Цікаво, що ці зміни охопили практично всі сфери суспільного життя, а Україна неухильно ставала однією з найбільших провінцій Російської імперії.

За «Маніфестом про вільності дворянства» 1762 р. та «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. більша частина українських козацько-старшинських родин Стародубщини хоча й набувала статусу російського дворянства, але таким чином лише підтверджувала ті права, якими давно вже користувалася. До таких «прав і вольностей» належали: доступ до державних посад, станове самоврядування, виборність, судовий імунітет, право на землеволодіння та володіння селянами, а також інші станові привілеї. І хоча починаючи від Мазепинського повстання козацька верхівка опиралася насадженню імперського державного та соціально-правового устрою (посольство гетьмана Павла Полуботка до Петербурга 1721 р., «накази» козацьких старшин під час дії Уложеної комісії середини ХVІІІ ст., виступи українських представників на Законодавчій комісії 1768 р. у Петербурзі, повстання пікінерів 1770-х рр., згадувана вже місія Капніста до Берліна 1791 р. та ін.), численні політичні акції тогочасної української еліти завершилися із кінцем процесу надання багатьом козацьким старшинам прав дворянства в межах Російської імперії.

З огляду на це стародубська козацька старшина почала вливатися до єдиної в політичному сенсі російської «дворянської нації», що значно впливало і на розвиток спочатку начебто надетнічної культури, науки та освіти в межах однієї держави. За ініціативи та активної участі українців у Петербурзі та Москві утворюються перші в Росії наукові товариства та освітні установи, виникають впливові літературні об'єднання та гуртки, популярні періодичні видання й цілі напрямки розвитку медицини, філософії, природничих наук та літератури. Політика царського уряду розколола тогочасну українську еліту на т. зв. автономістів, які мріяли про відновлення старих порядків і виступали під гаслами історичного легітимізму, та інтеграціоністів, котрі не бачили для України іншої перспективи, ніж повне злиття з імперією. Навіть найбільші тогочасні українські патріоти не прагнули протиставити Україну Росії, а навпаки намагалися довести приналежність своєї батьківщини до неї. «Палаючи любов'ю до вітчизни, не міг утриматися від багатомовності, і чим би тільки можна було підсобити, то все вишукував і буду вишукувати для загальної користі, і слави свого, перед усім світом заслуженого народа до останніх сил моїх захищати не перестану»⁵⁷, – ці слова Т. Калинського, які він написав до М. Милорадовича на початку ХІХ ст., очевидно, можна вважати гаслом тогочасної стародубської інтелектуальної еліти.

Одним з найголовніших результатів українсько-російського культурного зближення та проживання козацької старшини та представників давніх шляхетських родин Стародубського полку у межах етнічно-мовного прикордоння стало засвоєння українцями російської літературної мови, що в останній чверті ХVІІІ – на початку ХІХ ст. повністю змінює давньоукраїнську та церковнослов'янську мови, якими послуговувалася українська козацька старшина, духовенство та міщанство в офіційних і приватних справах. Але, незважаючи на поширення серед української верхівки

загальнодержавної російської літературної мови, серед більшої частини освіченої частини українців і навіть окремих росіян все ж таки зберігалася тенденція до вживання української мови у розмовній практиці. Серед представників еліти започатковувалася традиція збереження пам'яток писемної давньоукраїнської мови.

Лише в останніх десятиліттях XVIII ст. робляться перші спроби друкування літературних творів «простонародною» українською мовою з використанням російської абетки. Так, наприклад, один із записів у книгах Києво-Могилянської академії за 1770 р. засвідчував: „Иоанн Некрашевич, священник села Вишенок, ныне Остерского уезда, Черниговской губернии. Он выбыл из богословского класса Киевской академии в 1764 г. Известен своими малорусскими диалогами и виршами”. Письменник та громадський діяч з Стародубщини О. Лобисевич перекладає у 1780-х рр. на рідну мову Вергілієві «Буколіки». І лише у 1798 р. українською видається героїко-комічна поема-травестія «Енеїда», що належала перу заслуженого офіцера російської армії, малоросійського дворянина, українця з Полтави Івана Котляревського. Як це не дивно, але з її появою розпочинається нова епоха не лише в українській, але й російській літературі.

Про те, як сприймали тогочасні стародубські інтелектуали становище України-Гетьманщини в складі Російської імперії у середині XVIII ст., свідчить полемічний віршований твір «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1762 р.). Він був написаний Семеном Даниловичем Дівовичем (Дзівовичем), який народився у 1730-х рр. в містечку Семенівка Топальської сотні Стародубського полку. Його брат, Олекса, певний час був сотником Почепської сотні, потім – стародубським полковим суддею. Наприкінці 1740-х рр. С. Дівович навчався в Києво-Могилянській академії, а потім в Санкт-Петербурзькому університеті. Однак після конфлікту з Михайлом Ломоносовим, який неприязно ставився до українців, його разом ще з одним знаменитим вихідцем із Стародубщини Опанасом Лобисевичем було виключено з університету та відправлено на батьківщину. В Україні С. Дівович займав посаду перекладача при Генеральній військовій канцелярії, а з 1763 р. – архіваріуса при Малоросійському генеральному архіві⁵⁸.

Стародубець С. Дівович висунув принципову на той час ідею – Україна («Мала Росія») не увійшла до «Великої Росії» як її складова частина, а, зберігаючи свої «вольності», і далі залишалася рівноправною з нею країною, визнаючи лише владу царя як спільного монарха:

*...Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе, Государю твоему поддалась
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах...⁵⁹*

У своїй поемі С. Дівович у віршованій формі виклав історію України від найдавніших часів до середини XVIII століття. Певні відомості засвідчують, що ця поема була написана автором під впливом розмов з гетьманом К. Розумовським, а можливо, і за безпосереднім його дорученням. Цей твір був козакоцетричним, адже героїзував історію українського козацтва починаючи від 1516 р. (тобто діяльності Предслава Лянцкоронського) й закінчуючи 1750-и рр., коли гетьманську булаву отримав Розумовський. На думку С. Дівовича, українська старшина мала такі ж самі права на різні привілеї, як і російське дворянство. Твір подано у формі полеміки між Україною та Росією. Остання ставила ряд запитань «Малоросії», метою яких є припущення ролі українців та показ їхньої державно-політичної неспроможності. А Україна гідно відповідала про свою окремішність та рівноправність з Великоросією, заслуги перед імперією та законність її історичних, правових і моральних обґрунтувань самостійності. Переможцем у цьому непростому диспуті залишається Україна. Причому автор поеми зробив це дуже майстерно. Семен Дівович подав свою аргу-

ментацію дуже талановито і надзвичайно логічно, з високим почуттям національної гідності та глибоким розумінням історичних взаємин України та Росії. При цьому поет використав Літопис Самовидця, Літопис Грабянки, «Краткое описаніє о Малой Россіи» Покаса та інші тогочасні історичні твори. Окрім того, Дівович використовував й окремі офіційні документи і матеріали, адже протягом певного часу працював архіваріусом у найбільшому архівосховищі Лівобережної України.

Не випадково під час розповсюдження списків поеми Семена Дівовича серед української та російської інтелігенції на початку XIX століття начальник жандармської канцелярії Дубельт написав на одному з копійованих рукописів: «Якби я був цензором, не допустив би цього друкувати тому, що тут є образа Росії, образа й України: перша ставить дурні питання, а друга вихваляє себе, як стара баба, й нарешті її серце знемагає від нашого ярма!»⁶⁰ Адже уродженець козацької родини з Стародубщини протестував проти централізаторської політики Російської імперії, яка нівелювала військово-політичні та державні здобутки українців у попередні часи. С. Дівович був серед тієї козацької інтелігенції, яка готувала національне українське відродження наступного віку романтизму – XIX ст.

Серед знаменитих людей того часу, які народилися або протягом довгого часу жили чи проводили свою діяльність на Стародубщині, є такі визначні особи не лише української та російської, але й світової історії:

Гудович Андрій Васильович – народився 1731 р. у козацько-старшинській родині. Батько – генеральний підскарбій України-Гетьманщини Василь Гудович (? – 1764 р.). Навчався у Кенігсберзькому університеті (Німеччина), генерал-ад'ютант російського царя Петра III у 1761-1762 рр., дипломат. У 1783 р. у Мглинському, Суразькому та інших повітах Стародубщини за ним рахувалося 3401 селян. Генерал-аншеф російської армії з 1796 р. Підтримував зв'язки з новгород-сіверським патріотичним гуртком. Помер 24 червня 1808 р.⁶¹

Долинський Григорій Карпович – народився близько 1722 р. на Стародубщині. У 1739-1745 рр. – канцелярист Генеральної військової канцелярії, осавул Ніжинського полку. Перебував в уряді гетьмана К. Розумовського. Депутат Законодавчої комісії при російському уряді, член малоросійської колегії. Колезький радник з 1785 р. Член новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Помер 21 лютого 1799 р.

Калинський Тимофій Васильович – народився близько 1740 р. Навчався у Києво-Могилянській академії. З 1771 р. – канцелярист Стародубської полкової канцелярії, з 1778 р. – на різних посадах у правлінні Новгород-Сіверського намісництва. Депутат Чернігівського дворянського зібрання, член новгород-сіверського патріотичного гуртка. Полеміст, художник. Помер близько 1808 р.

Лобисевич Опанас – народився близько 1732 р. в сотенному містечку Погар Стародубського полку. Навчався у Києво-Могилянській та Петербурзькій академіях. Працював перекладачем в гетьманському уряді К. Розумовського. Відвідував Німеччину, Францію, Італію, Швейцарію та Англію. Письменник, друкувався у багатьох літературних журналах, розпочав українське літературне відродження. Мглинський маршалок (1783 р.), очолював Новгород-Сіверське дворянство (1785-1788 рр.). Один з його братів Кирило Кирилович (?-1757 р.) – полковий писар та суддя Стародубського полку, а другий, Павло (1723- 1780 рр.) був стародубським полковим осавулом. Помер у жовтні 1805 р.⁶²

Миклашевський Михайло Павлович – народився близько 1756 р. у с. Деменці на Стародубщині у козацькій сім'ї. Командир Стародубського карабінерного полку в російсько-турецькій війні 1787- 1791 рр. У 1797- 1806 рр. був спочатку волинським, а потім новоросійським і катеринославським губернатором. З 1808 р. – сенатор Російської імперії. Підтримував зв'язки з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком. Помер 26 серпня 1847 р. Похований у с. Понурівці на Стародубщині⁶³.

Ракушка-Романовський Роман Опискович – народився близько 1622 р. у Ніжині. Навчався в Києво-Могилянській академії. У другій половині 50-х – 60-х рр. XVII ст. – ніжинський сотник, суддя, наказний полковник. З 1663 р. – генеральний підскарбій. Посол гетьмана П. Дорошенка до Константинопольського патріарха Мефодія

III у 1670 р. Після закінчення військової кар'єри жив у Стародубі протягом 1676-1702 рр., де мав парафію та створив одну з найвидатніших історіографічних пам'яток того часу «Літопис Самовидця». Помер у 1703 р. у Стародубі, де й похований біля Свято-Миколаївської церкви⁶⁴.

Ханенко Микола Данилович – народився 1693 р. у козацько-старшинській родині. Був стародубським полковим суддею (1727 – 1738 рр.), потім – обозним (1738 р.). Відзначився під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. З 1738 р. – наказний полковник Стародубського полку. Генеральний бунчужний (1738 – 1740 рр.), генеральний хорунжий (1741 – 1760 рр.) та член Генерального суду Війська Запорозького. Прожив у м. Стародубі 14 років. Протягом 1728 – 1743 рр. працював у комісії укладення визначної пам'ятки правової та суспільно-політичної думки «Прав за якими судиться малоросійський народ». Автор цікавого щоденника про життя та побут української козацької старшини у першій половині XVIII ст. Зберігав у своєму архіві багато цікавих документів і матеріалів, в т. ч. «Пакти і Конституції» П. Орлика 1710 р. Його син, Василь, проживав з родиною у с. Чауси поблизу м. Погар. Помер 1760 р. у м. Глухів⁶⁵.

Худорба Архип Михайлович – народився бл. 1748 р. З 1769 р. – осавул Новгород-сіверської сотні. Учасник російсько-турецьких війн 1769 – 1774 та 1787 – 1791 рр. У 1783 р. – бунчуковий товариш, потім прем'єр-майор Стародубського карабінерного полку. Історик, автор рукописної «Історії України», один з ймовірних авторів знаменитого історико-політичного трактату «Історія Русів». Помер на початку XIX ст.

На кінець XVIII ст. у Стародубі нараховувалося близько 20 (!) мурованих і дерев'яних храмів⁶⁶, завдяки чому він і до сьогодні зберігає «обличчя українського міста» (за висловлюванням В. Ленченка), адже архітектура цих споруд різко контрастує, наприклад, з церковними спорудами східної частини Брянщини. У «сусідньому» Почепі було 7 церков – Преображенська, Олександрівська, Михайлівська, Успенська, Святоархангельська, Воскресенська і Різдва Богородиці, а поряд з містом два монастирі – Троїцький Костянський і дівочий Шумарівський⁶⁷. Неодноразово усі гетьмани України, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Кирилом Розумовським, надавали монастирям і церквам Стародубщини охоронні та «економічні» універсали на право володіння землями, селами, сіножатями, млинами тощо. Цікаво, що, згідно з гетьманським універсалом Івана Мазепи від 22 лютого 1705 р., до стародубської церкви Різдва Івана Предтечі долучався музичний цех – «скрипників і цимбалістів і дудників»⁶⁸. У козацькому селі Понурівка, яке стало родовим помістям родини Миклашевських, були палац, парк та кілька церков, серед яких вирізнялася церква Різдва Богородиці, класичний декор якої, згідно з висновками московського історика архітектури М. Цапєнка, притаманний ранньому українському бароко⁶⁹.

У наказах Законодавчій комісії 1767 – 1768 рр. для створення нового імперського кодексу законів серед інших був офіційний наказ шляхти та козацької старшини Стародубщини, який підписали 118 осіб і в якому в додаткових зауваженнях говорилося «про гарантію української законодавчої системи і щоб урядові посади займала місцева шляхта»⁷⁰. 16 вересня 1781 р. за наказом російської імператриці Катерини II було офіційно проголошено створення трьох нових намісництв – Київського, Чернігівського, а також Новгород-Сіверського, куди входила територія Стародубського полку України-Гетьманщини. У зв'язку із запровадженням нової намісницької та повітової системи українські інституції, які ще залишалися від скасування гетьманського уряду в 1764 р. (полкові і сотенні уряди та суди, скарбниця, скарбова канцелярія, генеральна «щетна» комісія, пошта та ін.) були скасовані. Першим губернатором Новгород-Сіверського намісництва призначили колишнього генерального суддю Гетьманщини Іллю В. Журмана⁷¹. Згідно з описом намісництва за 1785 р., до його складу входили такі повітові міста, як Стародуб, Погар, Мглин, Нове Місто та Сураж⁷².

Упродовж чотирьох років, з 1782 до 1786 рр., українські державні інституції, а також самоврядування рішуче заступила російська імперська адміністрація: «...кошлішні чиновники Гетьманщини змінили важкі козацькі шаблі та строкати козацькі строї на рапіри, напудрені перуки й імперські мундири»⁷³. Поза тим, до 1802 р. біль-

шість чиновників місцевої адміністрації на Стародубщині були українцями. Ось які посади, наприклад, займали представники відомого стародубського козацького роду Миклашевських – Іван Павлович був Стародубським повітовим маршалом (1785 – 1791, 1794 – 1797 рр.), Степан Павлович займав посаду голови II департаменту Новгород-Сіверського губернського магістрату (1791 р.) і теж Стародубським повітовим маршалом (1797 – 1800 рр.), Андрій Павлович був підкоморієм Стародубського повіту (1803 р.), Петро Павлович засідав у I департаменті новгород-сіверського верхнього земського суду (1791 р.).

Отже, українська шляхта Стародубщини стала частиною імперсько-російського дворянства, міщани старовинних українських міст були підпорядковані загальноімперським законам, місцеві селяни були закріпачені, а більшість козаків стали вважатися привілейованими державними селянами.

Частина патріотично налаштованої української шляхти і старшини намагалася чинити певний опір запроваджуваним «реформам» Російської імперії. У 1800 р. на території колишньої Гетьманщини нараховувалося близько 20000 дворян чоловічої статі, які перед тим були козацькою старшиною або ж шляхтою. Переважна більшість з них не хотіла вступати у російське дворянство і лише з виданням імператорської грамоти на дворянство 1785 р. почала поступово і з великими труднощами вливатися до загальноімперського нобілітету. Велике обурення викликала діяльність Герольдмейстерської контори, яка не визнавала українську урядову службу незаперечним свідченням дворянства. Колишня козацька старшина розпочала боротьбу за повне визнання колишніх українських рангів відносно імперського «Табеля о рангах». Стародубець Тимофій Калинський написав ґрунтовний полемічний твір з цього приводу, який називався «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть»⁷⁴.

Т. Калинський стверджував, що українська старшина ще наприкінці XVI ст. була визнана як шляхта і саме як шляхта вона має більші права, ніж російське дворянство, оскільки не тільки старшина, але й усе козацтво – це «лицарський орден з шляхетським статусом». Калинський прирівнював українських сотників до російських воєвод, а генеральну старшину – до думних бояр. Ця праця була обговорена на зібранні Чернігівського дворянства у 1805 р., внаслідок чого до центральної влади було відправлено дві петиції, однак вони були затримані у канцелярії генерал-губернатора Куракіна і тільки у 1809 р. потрапили до Ради міністрів⁷⁵.

Хоча частина новоспеченого малоросійського/російського дворянства і залишалася в Україні, велика кількість представників козацько-старшинських родів виїжджала в інші губернії імперії. Особливо багато українців (серед яких була немала частина стародубців) опинилося в Санкт-Петербурзі, де зайняли провідні позиції у всіх сферах й створили власний культурний прошарок в імперській столиці. Цей процес у своїх мемуарах дуже добре описав син новоміського сотника Стародубського полку В. Гетун⁷⁶. Та, незважаючи на політичну лояльність, високі пости чи літературну популярність, більшість з українців, що стали співтворцями політичних та культурних вартостей Росії на свідомісному рівні, так і не ставали до кінця своїми серед місцевої еліти. Ось що, наприклад, писав П. Вігель про поважних російських письменників родом з України-Гетьманщини Василя Капніста та Миколу Гнідича (Гнедича): «Оба они несмотря на единоверие, единознание, на двухвековое соединение их Родины с Россией, тайком ненавидели ее и русских, москалей, кацапов»⁷⁷.

Традиційний козацький устрій Північної України-Гетьманщини замінила система регулярних імперських російських полків. Були утворені карабінерні полки, які спочатку зберігали численні зв'язки з своїм козацьким минулим. Серед них був і Стародубський карабінерний полк, новостворені роти якого були прив'язані до відповідної території Стародубщини. Його офіцери були колишніми козацькими старшинами, а рядові карабінери – козаками. Він був утворений у 1783 р. на базі скасованого Стародубського полку України-Гетьманщини. Цей полк перебував у складі важкої кінноти, з 1796 р. став кирасирським, а у XIX – початку XX ст. – драгунським (спочатку 34-

им, а потім 12-им полком). Серед його офіцерів у 1780 – 1800 рр. зустрічаємо немало представників стародубських козацько-старшинських родин України. Це – Бобірі, Бороздни, Велинські, Гудовичі, Домонтовичі, Значко-Яворські, Карпеки, Миклашевські, Модзалевські, Немировичі-Данченки, Плішки, Рославці, Рубці, Сахновські, Семеки, Силевичі, Соболовечі, Шираї та ін. Першим полковником Стародубського полку протягом 1783 – 1789 рр. був генерал-майор Іван Максимович, син колишнього стародубського козацького полковника Федора Максимовича і внук відомого сподвижника гетьмана І. Мазепи, генерального осавула Дмитра Максимовича. З 1789 р. до 1792 р. полком командував ще один нащадок козацької старшини мазепинської доби Михайло Миклашевський. Під його керівництвом Стародубський полк, який складався переважно з українців, відзначився під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. Особливо героїчно діяли стародубці у битвах армії Олександра Суворова під Фокшанами, Римніком і Мачином.

Смерть російської імператриці Катерини II і сходження на престол Павла I поширили в Україні чутки, що імператор сам буде гетьманом, а найближчого дорадника свого батька, вихідця з Стародубщини Андрія Гудовича призначить регентом відновленої Гетьманщини⁷⁸. Хоч цього і не сталося, але цар Павло I у 1796 р. скасував Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва й утворив єдину Малоросійську губернію. З приходом до влади в імперії Олександра I у 1801 р., Малоросійська губернія знову була поділена – тепер уже на Полтавську та Чернігівську. Скасування української автономії, окрім іншого, призвело до закріпачення селян на Стародубщині, яка входила спочатку до Чернігівського, потім – Новгород-Сіверського намісництва, а згодом – Малоросійської та Чернігівської губерній. Ще указом від 3 травня 1783 р. селянам заборонялися переходи, а подушний податок розповсюджувався на всю Україну. Протестуючи селяни втікали від своїх нових господарів. Лише за десять років, з 1782 до 1791 рр. з Чернігівської і Київської губерній втекло близько 35 тис. селян. Відомо, що між 1822 і 1833 рр. за спротив поміщицьким порядкам до Сибіру було вислано 1 тисяча 827 чернігівських селян, значна частина яких походила з Стародубщини⁷⁹. У цей час відомий російський генерал О. Михайловський-Данилевський, який у 1824 р. подорожував українськими землями, стверджував: «Я не находил в Малороссии ни одного человека, с которым мне удавалось говорить, выгодно к России расположенным; во всех господствовал явный дух оппозиции. У них есть пословица: «он всем хорош, да москаль», то есть русский и следственно есть злой и опасный человек. Такая ненависть происходила от нарушения прав Малороссии, от упадка кредита в промышленности, от возвышения налогов, которые в Малороссии произвели повсеместную бедность, и от дурного устройства судебных мест, где совесть была продажная»⁸⁰.

Козаки на Стародубщині у XIX ст. зберегли своє право на землеволодіння і продаж алкогольних напоїв (останнє було підтверджено у 1811 р.). Із вторгненням французької армії Наполеона і поновленням в Україні 15 козацьких полків, українських козаків звільнили від військового призову та різних податків. Однак у 1818 р. козаків знову почали призивати до регулярної армії, а з 1819 р. було скасовано звільнення від податків. У 1820-х роках Міністерство фінансів поставило під сумнів право козаків на володіння землею. У 1831 р., в зв'язку з польським повстанням, за царським наказом з українського населення було сформовано 8 козацьких полків по 1200 чоловік у кожному, але невдовзі їх розпустили. 25 червня 1832 р. цар Микола I видав Указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Через два роки була створена «Главная хозяйственная контора для малороссийских казаков», яка проіснувала до 1837 р. Але такі заходи вже не могли зупинити занепаду козацького устрою. Хоча за даними переписів козацьке населення Чернігівщини і Полтавщини постійно збільшувалося, але землеволодіння лише зменшувалося. Козаки були змушені ділити свою землю на менші й менші клаптики. Згідно з переписами, у 1782 р. в Чернігівській і Полтавській губерніях проживало 428 тисяч 442 козаки; 1819 р. – 450 тисяч 365; 1837 – 1839 рр. – 533 тисячі 778; 1851 р. – 549 тисяч 198; 1860 р. – 595 тисяч 989 осіб⁸¹. Підрахунки свідчать, що на 1839 р. безземельними були 105 тисяч козаків⁸².

Відвідуючи північно-східний регіон України у 1841 р., німецький мандрівник Йоганн Георг Коль відзначав: «...перед підкоренням усі малоросіяни були вільними людьми і ніколи, як вони твердять, не знали панщини. Саме росіяни, говорять вони, уярмили половину народу... Якщо одного дня колосальна Російська імперія розлетиться вщент, можна не сумніватися, що малоросіяни утворять окрему державу...»⁸³. Поза тим імперське «проковтування» таких верств українського суспільства Стародубщини як міщани та духовенство відбувалося більш-менш спокійно, адже вони являли собою у політичному відношенні більш пасивні елементи. Становище місцевих міщан визначила царська Міська грамота 1785 р., яка прирівняла їх у правах до міщан інших частин Російської імперії. Хоча з 19 тисяч 139 зареєстрованих на той час міщан у Чернігівській губернії лише 654 були росіянами, решта – українцями⁸⁴. У 20-х роках XIX ст. ремісничі цехи Стародуба та інших міст цього регіону втратили характерні риси українських цехів: корпоративне самоврядування виробництва, контроль за якістю, цінами, відбором і навчанням майбутніх членів цехів⁸⁵. О. Шафонський відзначав, що міжнародна торгівля на землях Стародубщини здійснювалася переважно через греків та інших іноземців, тоді як внутрішню торгівлю контролювали росіяни. У 1782 р. з 1483 купців, зареєстрованих в Чернігівській губернії, було 896 росіян і 587 українців⁸⁶. У середині XIX ст. у Чернігівській губернії було 2 тисячі 848 українських купців та 767 єврейських, у руках яких зосереджувалася широкомасштабна торгівля. Українці не мали достатнього капіталу для першої купецької гільдії, до якої в основному входили євреї і росіяни.

Лише у 1810 – 1820-х роках на Стародубщині була скасована традиційна українсько-козацька система судочинства. Після польського повстання 1830 р. тут ліквідувалися останні залишки Магдебурзького права, однак лише у 1843 р. на Чернігівську губернію було розповсюджено російський Звід законів. Разом з тим, як дослідив М. Василенко, і після цього на Стародубщині діяли окремі місцеві правові норми, що були єдиним залишком колишнього автономного статусу України-Гетьманщини⁸⁷. Цікаво, що у старовинному стародубському містечку Мглин у 1841 р. у козацькій родині народився батько видатної української поетеси Лесі Українки Петро Косач⁸⁸. З Стародубщини походив козацький рід природознавця, антрополога та етнографа світової величини М. Миклухо-Маклая⁸⁹. Саме у Стародубі у 1908 р. за ініціативою нащадка відомого козацько-старшинського роду Північної Гетьманщини, композитора, етнографа та громадського діяча О. Рубця (1837 – 1913 рр.) відбувся з'їзд спадкоємців міфічних скарбів гетьмана П. Полуботка. Історична пам'ять про «золотий час» доби козаччини дожила аж до революційного 1917 р., коли стала певним ідейним підґрунтям для творення новітньої Української держави.

Шовіністична політика царських урядів Росії, а потім більшовицького керівництва СРСР щодо знищення всього українського на території «1/6 земної кулі» призвела не лише до поступового зменшення корінного населення на Стародубщині, але й до значних фальсифікацій під час різноманітних місцевих переписів. Якщо говорити про національний склад населення Стародубщини у XVIII ст., то у 1762 р. вся Лівобережна Україна нараховувала 2624500 осіб, з них близько 2500000 були етнічними українцями, 72200 – росіянами, 50000 – білорусами⁹⁰. В Стародубському полку нараховувалося 345572 осіб, з яких українців було близько 335000 осіб. У 1795 р. в Чернігівській губернії проживало 1032096 чоловік, в т.ч. у Стародубському повіті – 70248, Мглинському – 68108, Новоміському (Новозибківському) – 89406, Погарському – 68100 осіб⁹¹. Згідно з переписом 1859 року у Стародубському повіті нараховувалося 86 766 осіб (з них 84773 українці), Мглинському – 90478 (відповідно 86406 українців), Новозибківському – 113637 (76137), Суразькому – 110390 (20974)⁹². Перепис складу населення Чернігівської губернії 1897 р. засвідчив, що на Стародубщині було всього-на-всього 778 осіб (?), які ідентифікували себе з українцями⁹³. Штучність і нереальність цього імперського «перепису» була очевидною вже для сучасників.

Проте з початком національного відродження на початку XX ст. населення Стародубщини рішуче заявляє про свою належність до українського народу та його

революційних прагнень жити самостійним життям⁹⁴. Тут організуються культурно-просвітницькі товариства, започатковуються представництва різних українських партій, розповсюджується патріотична преса тощо. У листопаді 1917 р. Центральна Рада, проголосивши самостійність України, залишила скрізь губерніальну й повітову адміністрацію, яка існувала ще за російського тимчасового уряду. Тоді ж відразу виникло питання про перехід північноукраїнського регіону під владу революційної Центральної Ради. Зважаючи на те, що і Велика Білоруська Рада також намагалася підпорядкувати Стародубщину, серед місцевого населення було проведено опитування, яке засвідчило бажання приєднання стародубських повітів до України. Так, наприклад, інформація, розміщена в газеті «Чернігівський край» 21 грудня 1917 р., свідчила: «Ввиду ясно и определенно выраженной воли почти всего населения Новозыбковского уезда о присоединении к Украине, Новозыбковское уездное земское собрание, являясь выразителем мнений населения всего уезда, санкционирует эту волю отдельных волостей, города и посадов [...]»⁹⁵. Уже після цього було вироблено й проекти (наприклад, від 6 березня 1918 р.), що передбачали скасування губерній і повітів й утворення в складі Української Народної Республіки 32 адміністративних земель. До однієї з цих земель Сіверщини з центром у Стародубі мали ввійти колишній Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський повіти Чернігівської губернії⁹⁶. Однак цей проект залишився тільки на папері.

З приходом до влади у квітні 1918 р. П. Скоропадського та проголошення його гетьманом України постало питання про зміну колишньої адміністративної системи. Комісарів було замінено на старост. Губерніальним старостою на Чернігівщині став М. Савицький (він урядовав з 13 травня до 28 червня), після чого на цю посаду заступив М. Висоцький. Стародубським старостою обрали Федора Кибальчича, новозибківським Івана Листовського, а пізніше Ц. Дріа-Дорналовича⁹⁷. Більшість губерніальних і повітових старост були місцевими земельними власниками або ж земськими діячами, частина – військовими.

23 травня того ж року розпочалися українсько-російські переговори, які тривали протягом усього існування гетьманського уряду. Одним з основних питань була проблема встановлення кордонів. Росіяни запропонували таку лінію кордону: Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Рильськ – Колонтаївка – Суджа – Беленіхіно – Куп'янськ. Це означало, що Українська держава мала втратити Мглинський та значні частини Стародубського, Суразького, Новгород-Сіверського та інших повітів.

У червні 1918 р. відбувся черговий раунд українсько-російських переговорів, і в результаті було підготовано спільну резолюцію: «[...] мир, який робиться між Україною та Московщиною, повинен ґрунтуватися на міцних демократичних основах, які в самім зародку усуватимуть можливі в будуччині причини непорозумінь, і що визначіння кордонів є передумовою не тільки теперішніх, але й майбутніх взаємних відносин між обома державами, обидві делегації годяться відкинути при визначенні кордонів усяку думку про захвати й насильства»⁹⁸. Українська делегація запропонувала такі кордони між обома державами, які засвідчували історичну приналежність Стародубщини до України. Кордон починався від Вигоновського озера й далі йшов по лінії: в межах Мінської губернії – річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уряччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; в межах Могилівської губернії – рікою Дніпро 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семиць Трубчевський (в межах Орловської губернії), річкою Нерусою, річкою Севою до річки Тари на Онешковичі-Орля.

Особливо гострі суперечки виникли у справі північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини та Воронежчини. З українського боку було аргументовано, що з історичних, етнографічних та економічних причин ці території мають належати до Української держави. Стенографічний звіт засідання політичної комісії від 11 липня 1918 р. зберіг цікаву доповідь професора Д. Багалія,

що торкалася цього питання: «[...] що стосується Чернігівщини, то те, що говорилося в оборону цих чотирьох повітів, може бути підкріплено ще такими міркуваннями історико-етнографічними. Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігівсько-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої феодативної Русі. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини [...] це та прикордонна смуга, де витворюється людність подвійного характеру в етнографічному розумінні. Такого роду процес з етнографічного погляду річ дуже звичайна і буває скрізь подвійність прикордонної смуги, отже і в північній частині Чернігівщини ми маємо людність з оцими подвійними рисами. Вона тягне, скажемо, до білоруського населення, але з другого боку в ньому завжди в XI та XII в. І за монгольських часів ми знаходимо риси спільні з південно-руським, українським населенням. Потім настає доба, коли цей край переходить від Московської до Литовської держави, в склад того краю (Литви) входила тоді Україна. Отже, був, виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили в склад України. В теперішній же час (тобто на 1918 р. – **Т.Ч.**) без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)»⁹⁹. Такі висновки відомого історика підтверджував й мистецтвознавець професор Г. Павлуцький: «[...] В Чернігівській губернії є вплив занесений туди з Московщини, але все ж таки основний характер тут чисто український... це власне єсть українська земля, не вважаючи на то, що там є деякий північний вплив, але пам'ятки говорять більше, ніж томи книжок [...]. Ці пам'ятки говорять нам, що це земля українська...»¹⁰⁰.

У червні 1918 р. до української делегації на переговорах надходили звернення зі Стародубщини з проханням приєднати її до України. Тим часом більшовики насильно примушували місцеве населення підписуватися за приєднання до Росії. «Вбивствами, насильствами, погрозами, – зазначалося в надісланій зі Стародуба 20 червня телеграмі, – більшовики поневолюють місцеве населення підписувати заяву про приєднання північних повітів Чернігівщини до Російської республіки, уживаючи усіх засобів застрашування, щоб зібрати велику кількість підписів. Союз земледовства Стародубського повіту, доводячи про це до відома Уряду, прохає примусово видобути заявам стероризованого населення не йняти віри й не роз'єднувати Чернігівщини від рідної України»¹⁰¹. В іншій телеграмі повідомлялося про брутальні дії росіян у Мглинському повіті: «Над тими, хто висловлював бажання злуки з Україною, чиняться насильства, і 50 чоловік з цього приводу заарештовано і посаджено [в] Мглинську тюрму. Поза як населення прагне злуки [з] Україною, підписи за злуку з Московщиною вимагаються погрозою розстрілу»¹⁰². Представники населення Стародубщини просили українську владу не визнавати накинутаго силою «плебісциту» й захистити їх від іноземного насильства.

Тим часом більшовицька Росія, зриваючи мирні переговори, знову розпочала військові дії. 27 липня 1918 р. стародубський повітовий староста Кибальчич телеграфував до Києва: «[...] Населення у паніці. У зайнятій частині більшовиками повіту люди вирізаються як барани. Для заспокоєння населення прошу відповіді»¹⁰³. Саме тому у серпні 2-ий Запорозький полк під командуванням П. Болбочана з двома гарматними батареями було перекинуто на Чернігівщину для захисту від російських окупаційних військ району Новозибків – Новгород-Сіверський¹⁰⁴. Там запорожці протягом трьох місяців вели виснажливі бої з червоноармійськими загонами. У цьому їм допомагало і місцеве населення. 30 жовтня від імені жителів Стародуба до П. Болбочана звернувся з листом Стародубський повітовий староста. Він глибоко сумував у зв'язку з тяжкими втратами українців та, висловлюючи від імені всіх стародубців вдячність тим, хто проливає кров за свободу України, передав для сімей полеглих 3500 зібраних громадою карбованців¹⁰⁵.

Відторгнути Стародубщину від України Радянській Росії вдалося наступного року. А допомогли їй у цьому «українські» комуністи. Справу було вирішено на проведеній 25 лютого 1919 р. в Москві Міжвідомчій нараді з питання про виділення

Гомельської губернії і встановлення кордонів з Україною за участю чотирьох осіб: представників радянського «українського уряду» Іванова й Мальцева, представника російського наркомату з внутрішніх справ Спаського і уповноваженої російського Раднаркому в справах Білорусі й Литви Гопнер, яка виступила основним доповідачем. Вона заявила: «[...] повіти, що лежать на північ від стратегічної лінії Гомель – Брянськ, Суразький, Новозибківський, Мглинський і Стародубський, повинні бути приєднані до Великої Росії. В основу розв'язання питання про приєднання повинно було покладено не той чи інший вияв волі населення (плебісцитний), а міркування виключно державного порядку»¹⁰⁶. Було вирішено, що «зі складу Чернігівської губернії передати до Гомельської губернії Суразький і Новозибківський повіти, умовно Глинський і Стародубський, до з'ясування питання про утворення Брянської губернії»¹⁰⁷. Перейшовши до встановлення кордону між Україною і Росією, нарада одноголосно ухвалила: «[...] кордон устанавлюється старий, між повітовий, із змінами, наміченими цією нарадою, за винятком Новозибківського повіту, де кордон проходить від крайнього пункту західної межі Чернігівської губернії у східному напрямі – від злиття річок Снову й Істриці, приблизно до міста Гурська (на українському боці) по річці Снов та її притоці Ревна, приблизно до хутора Косовища на південно-західній межі Стародубського повіту у східному напрямі»¹⁰⁸. Уже 10 березня договір про кордони з РСФРР, підписаний у Москві Івановим, підтвердив на своєму засіданні «робіничо-селянський уряд» України. В квітні на засіданні Політбюро КП(б)У визнали недоцільним ставити питання щодо прилучення Стародубщини до України¹⁰⁹. А в травні того ж року Стародубський, Мглинський, Новозибківський і Суразький повіти Чернігівської губернії було приєднано до Гомельської губернії у складі РСФРР.

У 1925 р. до складу радянської України повернувся невеликий скрайок Стародубщини. Постановою Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня того року про врегулювання кордонів УРСР було передано Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, а також село Зноб Трубчевської волості Почепського повіту Брянської губернії. Проте вже через тиждень Президія ЦВК СРСР ухвалила залишити це село в межах РСФРР¹¹⁰. У 1926 р. після передачі Гомеля Білорусі Стародубський повіт був уключений до складу Брянської губернії радянської Росії, з 1937 р. – Орловської області, з 1944 р. – Брянської області.

На середину 1920-х рр. у Гомельській губернії діяло 19 українських початкових шкіл при майже 100-тисячному українському населенні¹¹¹. Невдовзі українців було позбавлено і цієї мізерної можливості здобувати освіту рідною мовою. Починаючи від початку 1930-х років на теренах РСФРР українське шкільництво було тотально ліквідовано. Відсутність національної освіти, прогресуюче насильницьке зрощення, асимілятивне середовище підривають основи місцевого українства у 30-х-90-х рр. XX ст. Переписи фіксують різке зменшення його чисельності. За переписом 1920 р. в Стародубському повіті Гомельської губернії налічувалося 40347 українців, що становило лише 30,1% від усього населення. У Новозибківському повіті українців жило тоді 43 тисячі 771 (36,8%)¹¹². Згідно з переписом 1926 року, в Стародубській окрузі Росії проживало 57 тисяч 726 українців, Почепській – 25514, Новозибківській – 24863, Клинівській (колишній Суразький повіт) – 15837¹¹³. Хоча вчені засвідчують тенденційність та неправдивість цих переписів, які проводилися більшовицькою владою¹¹⁴. Через 63 роки, у 1989 р., в Брянській області РРФСР українцями записалося всього-на-всього 27 тисяч 122 осіб (тобто майже на 100000 менше!), що становило всього 1,8% від усього місцевого населення¹¹⁵. Серед цих українців, більша частина яких проживає на історичній Стародубщині, менше половини визнали своєю рідною українську мову (46,9%) і тільки 21,1% з них вільно володіє мовою своїх пращурів¹¹⁶. Як можна припустити, упродовж минулих після цього років унаслідок тоталітарної уніфікаторської політики урядів Російської Федерації ситуація з проживанням представників українського народу на Стародубщині стала ще гіршою.

* * *

Зробимо короткий огляд джерельної бази, давньої та новітньої історіографії Стародубщини часів раннього модерного часу історії України. Адже розуміння того, чому Стародубщина є українським субрегіоном, може виникнути у читача не лише

після «занурювання» у попередні історичні епохи, але і при ознайомленні з великим джерелознавчим та історіографічним доробком XIX – початку XXI ст., який присвячується політичному, економічному, соціальному та культурному життю одного з найбільших полків Української козацької держави.

Ідентичність Стародуба та Стародубщини як окремого субрегіону України розпочали досліджувати ще наприкінці XVIII ст. представники патріотично налаштованої козацької старшини, які мали певну ностальгію за втраченою державно-політичною, соціальною, економічною та культурною «величчю» Північної Гетьманщини. Перша історія міста Стародуба була написана ще у 1785 р. Т. Калинським¹¹⁷. Однак на науковому рівні історія північноукраїнського краю почала вивчатися вже у XIX ст. Одним з перших про історію краю почав писати вчений родом з Чернігово-Сіверщини О. Лазаревський. Його монографічні праці «Описание старой Малороссии. Т.1: Полк Стародубский» (1888), «Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии» (1868), «Люди старой Малороссии. I. Семья Скоропадских» (1674 – 1758) (1880), публікації та описи джерел «Обозрение Румянцевской описи Малороссии: Полк Стародубский» (1867), «Дневник Н. Ханенка» (1884), «Любецкий архив» (1898) заклали міцні основи того, що історію Стародуба і Стародубщини почали вивчати у контексті українського історичного процесу. Саме О. Лазаревському належить першість у введенні у науковий обіг справжнього джерельного гранд-нарративу з історії Стародубщини та усієї лівобережної частини козацької України – «Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.», або ж т. зв. Румянцевського опису чи ревізії¹¹⁸. У 1860-х рр. вченому вдалося опрацювати матеріали цього старовинного опису, що знаходилися у Чернігівській казенній палаті, серед яких була і «безцінна» книга опису одного з найбільших полків Північної Гетьманщини – Стародубського полку.

Сьогодні більшість документів і матеріалів з ранньомодерної історії Стародуба та Стародубщини XVII – XVIII ст. зберігаються у фонді 57 «Генеральний опис Лівобережної України» Центрального державного архіву України в Києві¹¹⁹, фонді 80 «Стародубська полкова канцелярія», фонді 81 «Стародубський гродський суд»¹²⁰, фонді 208 «Стародубський магістрат»¹²¹ та фонді 207 «Новгород-Сіверський губернський магістрат»¹²². Певні матеріали до історії міст Стародубщини зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Державному архіві Чернігівської області, фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського, а також в архівосховищах Білорусі, Польщі, Росії та інших країн світу.

Грунтовним джерелом з історії Стародубщини є виданий у 1851 р. О. Бодянським «Топографічний опис» Чернігівщини, зроблений О. Шафонським у другій половині XVIII ст.¹²³ Багато даних щодо минулого цього північноукраїнського краю можна знайти в історико-статистичних описах, упорядкованих М. Домонтовичем¹²⁴ та Філаретом (Гумилевським)¹²⁵ протягом другої половини XIX ст., а також в опису Новгород-Сіверського намісництва, який було опубліковано у 1931 р.¹²⁶ У 1880 – 1890-х рр. окремі матеріали з Генерального опису 1765 – 1769 рр. до історії Суразького повіту Стародубщини видає Є. Філімонов¹²⁷, а Д. Міллер публікує записи з книги Стародубського магістрату за 1690 – 1722 рр.¹²⁸

Багато архівних документів і матеріалів різного історичного характеру, які характеризували українськість Стародубщини протягом XIX – початку XX ст. були опубліковані на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»¹²⁹, «Черниговского листка» та «Черниговских епархиальных ведомостей». На сторінках столичного часопису «Киевская старина» побачили світ такі групи документальних джерел, як: «Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в половине XVIII в.» (1891), «Рядная запись первой половины XVIII в. [реестр бунчукового товарища Стародубского полка М. Есимонтовского]» (1894), «Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии... С приложением исторического очерка местечка Почапа» (1888), «Ведомости о числе в сотне Топальской казаков в поход откомандированных в 1735 г.» (1901), «Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 году» (1904). Оригінальні дані

про життя і побут населення Північної України містяться в географічному опису Г. Ф. Міллера, який включив до своєї праці відомості про Стародуб, Мглин, Погар та Почеп¹³⁰. О. Лазаревським та іншими істориками було систематизовано фамільні архіви представників козацько-старшинських родин Стародубського полку Борозднів, Велинських, Губчиців, Гудовичів, Єсимонтовських, Лашкевичів, Миклашевських, Скоруп та Шираїв¹³¹.

Коротку історію одного з найбільших стародубських містечок Погара у 1871 р. написав А. Ханенко¹³², а Г. Лукомський дослідив минуле стародубського села Понурівка¹³³, яке довгий час було родовим помістям родини Миклашевських¹³⁴. Одним з кращих істориків Стародубщини і до сьогодні залишається нащадок козацько-старшинського роду Північної Гетьманщини В. Модзалевський. Його праці «Отрывки из Стародубской мес кой книги за 1664 – 1673 гг.» (1911), «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года» (1914), «Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеевича» (1917 – 1918), «Малороссийский родословник» (Т.1 – 4, 1908 – 1914) продовжили традиції, закладені О. Лазаревським. Доробок цього видатного історика, генеалoga та архівіста є ще не до кінця оціненим джерелом з історії північноукраїнського краю. Як уже зазначалося, велика увага дослідженню сторінок минулого Стародуба та Стародубщини була приділена редакцією часопису «Киевская старина», де протягом 1882 – 1914 рр. було опубліковано кілька десятків статей авторства В. Антоновича, В. Іконникова, О. Лазаревського, М. Лілеєва, І. Лучицького, В. Модзалевського, Ф. Моравського, В. Мякотіна та Ф. Ніколайчика.¹³⁵

У 1929 р. було видано «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку» з археографічною передмовою К. Лазаревської¹³⁶, а в 1931 р. опублікували «Опис Новгород-Сіверського намісництва», вступну статтю до якого написав П. Федоренко¹³⁷. Оригінальністю відзначається стаття К. Лазаревської про забудівлю замкових дворів міст Стародубщини у першій половині XVIII ст.¹³⁸ Історію козацького Стародуба та окремих міст Стародубського полку вивчала О. Компан¹³⁹. М. Тищенко показав особливості зовнішньої торгівлі Стародубщини у XVIII ст.¹⁴⁰ Питанням господарства та повсякденного життя міст козацької Стародубщини присвятила свої праці радянський історик Т. Круглова¹⁴¹.

Новий етап у вивченні різних сторінок історії тимчасово втраченої національної території розпочався з постановом новітньої Української держави у 1991 р. Інституції полкового устрою Стародубського полку та «соціальне обличчя» стародубської козацької старшини розкрила у своїх книгах В. Панашенко¹⁴². Політичну історію північного регіону України дослідив Т. Чухліб¹⁴³, а соціально-економічний розвиток Стародуба у другій половині XVII ст. розкрив П. Пиріг¹⁴⁴. О. Гуржій¹⁴⁵, В. Кривошея¹⁴⁶, В. Горобець¹⁴⁷ та І. Кривошея¹⁴⁸ присвячують свої праці полковникам, полковій та неурядовій старшині, іншим представникам козацької еліти Стародубського полку. Про організацію митного контролю на території Стародубського полку пише Р. Клим¹⁴⁹. Через призму історико-демографічних методів минуле Стародубщини у складі України-Гетьманщини досліджують вітчизняні учені Ю. Волошин¹⁵⁰, І. Сердюк¹⁵¹ та В. Маслійчук¹⁵². Історію українського міста Почеп розкрив на основі нових архівних джерел І. Ситий¹⁵³. Історичним пам'яткам Стародубщини другої половини XVII – XVIII ст. присвятив своє дослідження В. Ленченко, який не тільки дослідив історію та сучасний стан збереження архітектурних споруд на території Стародуба, але і вперше опублікував плани північно-українського міста (разом із Стародубською фортецею) за 1768 і 1803 рр. з фондів Російського державного військово-історичного архіву¹⁵⁴. Як ілюстрації до статті В. Ленченка подаються архівні унікальні фото XIX ст., на яких зображено козацькі церкви Стародуба – Різдва Івана Предтечі, Святої Покрови Богородиці та Різдва Христового. Минуле української Стародубщини як одного з провідних духовних центрів старообрядців вивчає С. Таранець¹⁵⁵.

За кілька десятиріч новітньої незалежності України постійно вводяться до обігу нові джерела з історії міста¹⁵⁶ та козацької Стародубщини¹⁵⁷. Продовжуються опрацьовуватися новознайдені описи Новгород-Сіверського намісництва за 1785 та 1787 рр., до складу якого входила Стародубщина після скасування полково-сотен-

ного устрою¹⁵⁸. Спеціальні карти «Стародубщина у другій половині XVII – 1782 р. Стародубський полк (1663 – 1782)», «Українсько-білорусько-російське етнічне пограниччя у середині XIX ст.», «Стародубщина у XIX – на початку XX ст.» уклад у 2005 р. картограф Ю. Лоза¹⁵⁹. Потрібно також особливо відзначити велику подвижницьку працю щодо публікацій новознайдених джерел та змістовних статей з історії української Стародубщини XVI – XVIII ст., яку проводить редколегія чернігівського журналу «Сіверянський літопис», на сторінках якого опубліковані ґрунтовні матеріали С. Горобця, О. Дубини, О. Коваленка, І. Кривошеї, А. Лаєвського, С. Леп'явка, Ю. Мицика, С. Павленка, І. Петреченко, П. Пирога, І. Ситого, Ж. Тоцької та ін. Наукова громадськість країни не забуває про Стародуб як давнє українське місто з великими традиціями маґдебургії та козацького устрою, а також Стародубщину як давній український історико-етнографічний та адміністративно-політичний регіон, національна ідентичність якого не підлягає сумніву.

Але чи пам'ятають про Стародубщину та інші українські землі, які свого часу незаконним чином потрапили під владу Росії – Білгородчину, Воронежчину, Курщину та Донщину, наші політики і державні мужі? Вважаємо, що у результаті кардинальної зміни сучасної геополітичної ситуації, відмови одного з основних гарантів нашої безпеки від попередніх мирних домовленостей, порушення міжнародної системи рівноваги, анексії путінською Росією українського Криму та продовження воєнного вторгнення на Донеччині та Луганщині Українська держава має повне право не тільки на збройний захист своїх кордонів на Сході та Півдні України, відвоювання Криму, але і на воєнне вторгнення у межі Російської Федерації з метою повернення власних історичних земель. Першою відвоюваною в агресора територією, на нашу думку, має стати Стародубщина, де протягом останніх десятиліть всіляко придушуються права українського населення. Цього вимагають не лише сучасна політика та міжнародна ситуація, але і закони об'єктивного історичного розвитку будь-якої держави світу, адже, як стверджували класики воєнної науки, «кращою обороною є напад!». Стародубщина вже давно чекає на своє повернення в Україну...

1. Віднянський С., Мартинов А. Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С.412.

2. Как переписывали историю Крыма: декан исторического факультета ТНУ А. Герцен о том, как и почему менялась официальная историография полуострова (електрон. ресурс: www.colta.ru/articles/specials/3438); Лиховид І. Війна смислів // День. – №116-117 (27 – 28 червня). – 2014. – С.10; Жемчужникова К. Кількість переселенців із Криму зростає // Там само. – С.2.

3. Довголітній член Державної ради Російської імперії, професор Д. Багалій так обґрунтував приналежність Стародубщини до Української держави: «Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігово-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої федеративної Русі. **До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини** [...]. В теперішній же час без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)... (виділ. – **Т. Ч.**)» (З стенографічного звіту засідання Політичної комісії від 11. 07. 1918 р. // Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002. – С.117 – 118).

4. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л.Махновець. – К.,1989. – С.459.

5. Там само. – С.140.

6. Там само. – С.287.

7. Коваленко В., Шинаков Є. Літописний Стародуб: до питання про локалізацію // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С.12 – 17.
8. Ющенко Н. Стародуб и его округа в конце X – XII вв. (некоторые итоги изучения) // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С.43 – 51; Верменич Я. Стародуб // Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ). – Т.9. – К.,2012. – С.816.
9. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1975. – Т.32. – С.130 – 131.
10. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok,1856. – Т.1. – S.257 – 258.
11. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.,1998. – С.83.
12. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.,1987. – С.89 – 90.
13. Kodeks dyplomatyczny Litwy / Wyd. Przez E.Raczynskiego. – Wrocław, 1845. – S.256.
14. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков,1902. – С.79; Темушев В. Стародубське князівство // ЕІУ. – Т.9. – К.,2012. – С.817.
15. Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей. – Москва,1980. – Т.35. – С.166.
16. Сборник Российского исторического общества. – Т.95. – С.153 – 154.
17. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.15 – 17.
18. Там само. – С.152
19. Щербак В. Деулінське перемир'я 1618 // ЕІУ. – Т.2. – К.,2004. – С.371.
20. Переписка между Россиею и Польщею в государство царя Михаила Федоровича // Чтения Общества истории и древностей российских. – 1862. – Кн.IV. – Отд.II: .Материалы отечественные. – С.29.
21. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.,1996. – С.16.
22. Чухліб Т. Полянівський мир 1634 // ЕІУ. – Т.8. – К.,2011. – С.411 – 412.
23. Вортман Д. Стародубщина // Там само. – Т.9. – К.,2012. – С.818.
24. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Упор. І.Крип'якевич та І.Бутич. – К.,1961. – С.130.
25. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К.,1997. – С.5; Вона ж. Стародубський полк // ЕІУ. – Т.9. – К.,2012. – С.817 – 818.
26. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.15. – Санкт-Петербург, 1892. – С.324
27. Акты ЮЗР. – Т.15. – С.268.
28. Гуржій О. Українська козацька держава... – С.40.
29. Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII – XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 30.
30. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 6. – Санкт-Петербург, 1862. – С.1537.
31. Чухліб Т. Політика гетьмана І. Самойловича щодо Великого князівства Литовського: територіальний спір та його дипломатичне відлуння // Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні відносини у загальноєвропейському вимірі. – К.,2013. – С.83 – 86.
32. Полное собрание законов Российской империи. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1830. – №1186.
33. Источники малороссийской истории. – Москва,1859. – Ч.2. – С.32 – 33.
34. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.80, Оп.1. – Спр.13, Арк.1; Гуржій. О. Вказ. праця. – С.73.
35. Гуржій О. Вказ. праця. – С.57 – 58.

36. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К.,1902. – Т.3. – С.4.
37. Панашенко В. Полкове управління... – С.13 – 14.
38. Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. // Український історичний журнал. – №2. – 1971. – С.105.
39. Сердюк І. Полкових городів обивателі. – Полтава, 2011. – С.45.
40. Цапенко М. Визначні будівлі Північної Гетьманщини// Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.95 – 103. – С.103.
41. Попова Л., Ревнивцева К., Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.,1959; Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів / Упор. Т.Н.Цимбал. – К.,1990; Дашкевич Я. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя – 2 // Пам'ятки України. – 1990. – №3. – С.20.
42. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч.1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – К.,1997. – С.87 – 92.
43. Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 8 – 9. – Част.1. – К.,2002. – С.368.
44. ЦДІАУК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.1723. – Арк.2. зв.
45. Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К.Розумовского // Тезисы XVIII нумизматической конференции. – Москва, 2000; Він же. 8-ме березня це наше свято! (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики) // Політика і культура. – 2000. – №8(43). – С.18.
46. Таранушенко С. Вказ. праця. – С.103 – 107.
47. ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 148а. – Арк.8; Сердюк І. Вказ. праця. – С.67.
48. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К.,1931. – С.39.
49. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малія России, из частей коей оно наместничество состоит. – К.,1851. – С.95 – 96.
50. Панашенко В. Вказ. праця. – С.30.
51. ЦДІАУК. – Ф.57, оп.1. – Кн.148а. – Арк. 9; Сердюк І. Вказ. праця. – С.62.
52. Ситий І. – С.108.
53. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. – К.,1926. – С.3 – 4; Рожанківський В. Українське художнє скло. – К.,1959. – С.37 – 38; Федоренко П. Рудни Левобережної України в XVII – XVIII вв. – Москва, 1960. – С.159 – 162.
54. Клименко П. Цехи на Україні. – К.,1929. – С.160 – 165.
55. Домонтович М. – С.660.
56. Оглоблин-Мезько О. Люди старої України та інші праці. – Острог, Нью-Йорк,2000. – С.68.
57. Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 71.
58. Чухліб Т. Дівович Семен // Видатні постаті України. Біографічний довідник. – К., 2007. – С.435.
59. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. – К.,1983. – С.394 – 395.
60. *Цит. за:* Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. – К.,2009. – С.112.
61. Вирський Д. Гудович Андрій Васильович // ЕІУ. – Т.2. – К.,2004. – С.245.
62. Дзира Я. Лобисевич Опанас Кирилович // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К.,2009. – С.250; Томозов В. Лобисевичі // Там само. – С.250 – 251.
63. Вирський Д. Миклашевський Михайло Павлович // ЕІУ. – Т.6. – К.,2009. – С.639; Томозов В. Миклашевські // Там само. – С.640.
64. Дзира Я. Ракушка-Романовський Роман Онисимович // ЕІУ. – Т.9. – К.,2012. – С.131 – 132; Горобець В. Ракушки-Романовські // Там само. – С.132.
65. Гуржій О., Томозов В. Ханенки // ЕІУ. – Т.10. – К.,2013. – С.343 – 344.
66. У 1870-х рр. у Стародубі було 11 парафіяльних, 4 «приписані» і 4 кладовищенські церкви (Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С.2).

67. Ситий І. Забута Україна, або місто Почеп 250 років тому. – С.108.
68. Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709 / Упор. І. Бутич. – К.,2002. – С.452.
69. Цапенко М. Визначні будівлі Північної Гетьманщини. – С.100.
70. Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г.; Ч.1.: Выборы и составление наказов. – Нежин, 1917. – С.111 – 117.
71. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.,1996. – С.189 – 191
72. ЦДІАУК. – Ф.207, оп.3, спр. 357, арк. 54 – 63 зв.
73. Когут З. Вказ. праця. – С.192.
74. Оглоблин-Мезько О. Люди старої України та інші праці. – С. 58 – 70.
75. Когут З. Вказ. праця. – С.221.
76. Записки В. Н. Гетуна // Исторический вестник. – 1880. – Т.1. – №1. – С.26 – 67.
77. *Цит. за:* Русский архив. – №1. – 1892. – С.145 – 146.
78. Оглоблин-Мезько О. Люди старої України та інші праці. – С.38 – 42.
79. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К.,1958. – С.79.
80. Из воспоминаний Михайловского-Данилевского // Русская старина. – 1990. – №10. – С.212.
81. Когут З. Вказ. праця. – С.247.
82. Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.,1959. – С.25.
83. Kohl J.G. Russia: St. Petersburg, Moscow, Kharkoff... – London,1844. – P.528.
84. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.,1851. – С.187.
85. Клименко П. Цехи на Україні. – К.,1929. – С.160 – 165.
86. Шафонский А. Черниговского наместничества... – С.187.
87. Василенко М. Як скасовано Литовського статуту // Записки соціально-економічного відділу Української Академії наук. – 1924/1925 – №2/3. – С.288 – 316; Когут З. Вказ. праця. – С.206 – 207.
88. Один з засновників роду Косачів Дмитро був війтом м. Погар у 1715 – 1719 рр. Бакланським сотником у 1732 – 1755 рр. був Василь Косач, а його онук Степан Васильович був писарем стародубського полкового суду (1732), полковим осавулом (1748) та полковим писарем Стародубського полку (1757 – 1763). Петро Степанович Косач протягом 1768 – 1778 рр. виконував обов'язки стародубського полкового судді, а завершив свою кар'єру на посаді погарського повітового маршалка (1791 – 1793) (*Див.:* Янишин Б. Косачі // ЕІУ. – Т.5. – К.,2008. – С.206 – 207).
89. Лозанська Т. Миклухо-Маклай Микола Миколайович // Там само. – Т.6. – К.,2009. – С.640 – 641.
90. Кабузан В. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – Москва,1990. – С.76, 86.
91. Там само. – С.177 – 178.
92. Олексіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. – К.,2004. – С.186.
93. Там само. – С.190 – 191.
94. Чухліб Т. Мінлива доля української Стародубщини у XX ст. // Воєнна історія. – №1. – 2012. – С.13 – 19.
95. *Цит. за:* Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917 – 1920 роках. – К.,1999. – С.138. *Див. також:* Він же. Стародубщина горнулає до матері-України // Сіверянський літопис. – №3. – 1995. – С.3 – 9.
96. Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К.,Донецьк, 1998. – С.224 – 225.
97. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ: Українська гетьманська держава 1918 року. – К.,2002. – С.63.
98. Там само. – С.117.
99. Там само. – С.117 – 118.
100. Там само. – С.119.

101. Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917 – 1920 роках. – С.140.
102. Там само. – С.139.
103. Інститут рукописів Центральної Наукової Бібліотеки НАН України. – Ф.ХІ.– Спр.2470 – Арк.1.
104. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан. Трагедія українського державника. – К.,2004. – С.34.
105. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.,2000. – С.418.
106. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України. Історична ретроспектива та сучасний етап. – К.,1994. – С.124.
107. Там само.
108. Там само. – С.124 – 125.
109. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – С.418.
110. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. – С.156, 158, 159.
111. Сергійчук В. Українізація Росії: Політичне ошуканство українців більшовицькою владою в 1923 – 1932 роках. – К.,2000. – С.14, 16.
112. Винниченко І. Вказ. праця. – С.119.
113. Олексіук Т. Вказ. праця. – С.186.
114. Там само. – С.188.
115. Винниченко І. Вказ. праця. – С.141.
116. Там само.
117. [Калинський Т.] Краткая история о городе Стародубе. – 1785 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф.1.– спр.60130 – 60131.– арк. 1 – 64 зв.; Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА.– Спр. 19164. – 6 арк. Див також: Коваленко О. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба // Сіверянський літопис. – №3. – 2000. – С.164 – 166.
118. *Див.:* Попова Л., Ревнивцева К. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.,1959; Ковальський І. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. – №2. – 1962. – С.97 – 101; Путро О. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. УІЖ. – №7. – 1982. – С.143 – 147; Пляшко Л. Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.) як джерело до вивчення історії забудови та планування міст // Архіви України. – №1. – 1971. – С.90 – 92; Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения...» проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765 – 1766 рр.) // Краєзнавство. – №1. – 2011. – С.56 – 71 та ін.
119. ЦДІАУК. – Ф.57.– оп. 1.– книги 71, 72, 73, 74, 78, 81, 124, 147, 148а. Потрібно зазначити, що 969 книг Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. охоплюють майже 3 тисячі 500 міст, містечок, селищ, сіл і хуторів Української козацької держави (Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х рр. XVIII ст.: Каталог населених пунктів / Упор. Т. Цимбал. – К.,1990).
120. ЦДІАУК. – Ф.81 «Стародубський гродський суд».– Описи 1, 2.
121. Там само. – Ф. 208 «Стародубський магістрат».– Описи 1, 2.
122. Там само. – Ф. 207 «Новгород-Сіверський губернський магістрат».– Описи 1, 2, 3.
123. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительны статским советником и кавлером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. – К.,1851.
124. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – Санкт-Петербург, 1865.
125. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.7: Стародубский, Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский уезды. – Чернигов, 1874.

126. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К.,1931.
127. Филимонов Е. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда: 1767 г. – Вятка, 1888.
128. Миллер Д. Стародубского магистрата книга дел поточных (1690-1722). – Харьков, 1894.
129. Тоцька Ж. Документальні публікації з історії Північного Лівобережжя на сторінках «Черниговских губернских новостей» (дореформений період) // Сіверянський літопис. – №2. – 2002. – С.80 – 85.
130. Миллер Г. Ф. Сокращенное уведомление о Малой России // ЧИОИДР. – М.,1846. – Кн.4: Смес. – С.52 – 69.
131. *Див., зокрема:* Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII вв. / Пред. А. Лазаревского. – К.,1884.
132. Ханенко А. Город Погар. – Чернигов, 1871.
133. Старовинне українське село Понурівка міститься за 20 км. від Стародуба.
134. Лукомский Г. Понуровка – имение Миклашевских // Столица и усадьба. – №4. – 1914.
135. Лаєвський А. Стародубщина другої половини XVII – XVIII ст. на сторінках журналу «Киевская старина» // Сіверянський літопис. – С.90 – 96.
136. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т.1. – К.,1929.
137. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр. – К.,1931.
138. Лазаревська К. Заможний двір на Стародубщині у першій половині XVIII ст.: (До історії будівництва на Україні) // Україна. – №9 (вересень). – 1929.
139. Компан О. Міста України у XVII ст. – К.,1963.
140. Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини у XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Т. 26. – 1931. – С.315 – 367.
141. Круглова Т. Генеральная опись Левобережной Украины как источник для изучения несемейного труда в городских хазяйствах: на материалах городов Стародубского полка // Проблемы истории СССР. – Т.11. – 1980. – С.73 – 89; Она же. Генеральная опись Левобережной Украины 1765 – 1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка): авторф. дис... канд. ист. наук. – Москва, 1982.
142. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.,1995; Вона ж. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К.,1997.
143. Чухліб Т. Стародубщина Українська: від історичної величі до сучасного забуття // Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.67 – 83.
144. Пиріг П. Соціально-економічний розвиток Стародуба в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – №6. – 2011 – С.33 – 43.
145. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.,2005.
146. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч.1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – К.,1997.
147. Горобець В. Роман Ракушка-Романовський // Сіверянський літопис. – №3. – 1997. – С.59 – 68.
148. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка у середині XVIII ст. (на прикладі Стародуба) // Сіверянський літопис. – №2-3. – 2009. – С.40 – 48.
149. Клим Р. Організація митного контролю на Стародубщині (70-ті роки XVII – початок XVIII ст.) // Магистеріум. – Вип.7: Історичні студії. – С.64 – 69.
150. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в генеральному описі Лівобережної України // Київська старовина. – №2. – 2002. – С.117 – 142; Він же. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005.
151. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава, 2011;

Він же. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): автореф. дисер... канд. істор. наук. – К., 2010.

152. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (Стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – №5. – 2008. – С.94 – 99; Він же. Дитина на Північному Лівобережжі у другій половині XVIII ст. // Сіверянський літопис. – №6. – 2011. – С.63 – 68.

153. Ситий І. Забута Україна, або місто Почеп 250 років тому // Пам'ятки України. – №1 – 2005. – С.104 – 113; Він же. Місто Почеп 200 років тому // Сіверянський літопис. – №2-3. – 2005. – С.16 – 25.

154. Ленченко В. Полкове місто Гетьманщини Стародуб та його пам'ятки // Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.84 – 94.

155. Таранець С. Стародубщина як один з провідних духовних центрів старообрядців у другій половині XVIII – на початку XX століття // Краєзнавство. – №2. – 2013. – С.133 – 138.

156. Коваленко О. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба // Сіверянський літопис. – №3. – 2000. – С. 164 – 166.

157. Мицик Ю. Десять документів з історії Стародубщини і Стародубського полку XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. – №1. – 1996. – С.103 – 109; Мазепа В. Документи до історії Стародубського полку (кінець XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – №1. – 2008. – С.8 – 18.

158. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года» / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – №5. – 1995. – С.149 – 156; Гринь О. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) // Сіверянський літопис. – №6. – 2001. – С.38 – 45; Вона ж. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. // Сіверянський літопис. – №2-3. – 2004. – С.53 – 61.

159. Див.: Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.70 – 71.

В статье раскрывается многовековая история Стародубщины как историко-этнографического и административно-политического региона Украины. Автор исследует процессы незаконного отторжения Россией Стародуба и Стародубщины и называет причины, по которым этот регион должен вернуться в состав Украинского государства.

Ключевые слова: Стародуб, Стародубский полк, Стародубщина, Украина, Россия, казачество.

The article opens up old history Starodubschiny as historical and ethnographic and administrative-political region of Ukraine. The author explores the processes of illegal rejection Russia Starodub and Starodubschiny calls and the reasons for which the region should return to the composition of the Ukrainian state.

Keywords: Starodub, Starodub Regiment, Starodubschina, Ukraine, Russia, the Cossacks.